

Nitq hissəsi ilə söz arasında bərabərlik işarəsi qoymaq olarmı?

Və ya şagirdi çaşdıran nədir?

Sırası məkətblidən də soruşsan ki, nitq hissələri nələrin bölgüsüdür, cavab verir ki, sözlərin. Başqa sözlə, həm elmi ədəbiyyatda, həm də dərsləklərdə birmənəli yazılıb ki, nitq hissələri sözlərin müəyyən əlamətə görə bölündüyü qruplardır. Oxucunu yormamaq üçün çox yox, elmi ədəbiyyatın və məkətb dərsləyinin hərəsindən bir sitat verəcəyik:

«...**nitq hissəsi** nəzəriyyəsinin əsas vəzifəsi məhz **sözləri təsnif etməkdən** ibarətdir» («Müasir Azərbaycan dili», Bakı, «Elm» nəşr., 1980. səh. 24).

«**Sözlər** qrammatik mənalarına görə müəyyən qruplara, yəni **nitq hissələrinə** ayrılır» (Ə. Əfəndizadə, B. Əhmədov «Türk dili», V siniflər üçün dərslək, 1995, səh. 117). (hər iki sitatda seçdirmə mənimdir — M. A.).

Göründüyü kimi, söz — **tam**, nitq hissələri isə **tamın hissələri** yerində çıxış edir. Məntiq də öyrədir ki, tam özünün hissələrinə bərabər olmalıdır. Demək, **SÖZ-NİTQ HİSSƏSİ** formulu qəbul edilməlidir. Ancaq müvafiq ədəbiyyatlarda bir növ ənənəvi olaraq nitq hissəsi anlayışı söz dairəsindən kənara çıxır, necə deyərlər, daha geniş götürülür. Beləliklə də, məntiq pozulur. Bu baxımdan bir neçə hal müşahidə edilir:

1. Şəkilçilər nitq hissəsi «dairəsi»nə daxil olunur. Nitq hissələrindən bəhs edən az qala bütün ədəbiyyatlarda aşağıdakı şəkilçilər, doğrudan-doğruya, nitq hissəsi kimi verilir: **-dək** (evədək); **-can, -cən** (evəcən, yolacan); **-ca, -cə** (dəryaca); **-sana-sənə** alsana, kəlsənə) -mı, -mi, -mu, -mü) aldınmı, gəldinmi); -la, -lə daşla, dostumla, dəftərlə).

Göründüyü kimi, söhbət «şəkilçiləşmiş» köməkçi nitq hissələrindən gedir. Türkiyə dilçiləri də bu problemin qoyuluşunda ziddiyyətə yol verirlər. Məsələn, H. Adıgözəlin «Qısa dil bilgisi kitabı»nda (İstanbul, 1994-cü il, səh. 49) oxuyuruq: «Şəkilçi halını almış əvəzləklərdən biri lə «-ki»dir: **mənim kitabım** əvəzinə, **mənimki** işlədiriksə, burada **ki** şəkilçiləşmiş əvəzlikdir». Bizə elə gəlir ki, məsələyə bu şəkildə yanaşmaq paradoksal vəziyyət yaradır. Niyə?

Əvvəla, ona görə ki, nitq hissəsinin çəkisi sözün çəkisindən artıq gəlir. Yəni əgər nitq hissələri sözlərin bölgüsüdürsə, şəkilçinin burda nə işi var?

İkincisi, məlum məsələdir ki, nitqin mənalı vahidləri arasında keçid prosesləri mövcuddur. Başqa sözlə, sərbəst birləşmə sabit birləşməyə, sabit birləşmə mürəkkəb sözə, mürəkkəb söz sadə sözə, sadə söz şəkilçiyə çevrilə bilər və bu, dildaxili qanunauyğun olduğu üçün təbii sayılmalıdır. Ancaq elə ki, bir «cəbhədən» o biri «cəbhəyə» keçid başa çatdı, keçdiyi «cəbhə»nin adı ilə adlandırılmalıdır. Müasir dil nitq vahidlərinin müasir vəziyyətinə istinad edir. Bir halda ki yuxarıda sadaladığım morfemlərin «**şəkilçiləşmiş** qoşma», «**şəkilçiləşmiş** ədat» olduğunu etiraf edirik, demək, onlar bu gün artıq şəkilçiləşiblər. El isə onları niyə söz qruplarına daxil etməliyik? Və bu morfemləri söz adlandırmağa (istər müstəqil mənalı, istərsə də qeyri-müstəqil mənalı söz) heç bir əsasımız yoxdur. Ancaq bəzən belə vəziyyət də müşahidə edilir ki, bir «hal»dan başqa «hal»a keçən morfem keçid yolunun tən ortasındadır, necə deyərlər, ayağının biri bu taydadır, bir o tayda. Bəlkə, belə olduqda mübahisə etməyə dəyərdi ki, o vahidi necə adlandırmaq — şəkilçi, ya söz və s.

«İlə»nin inkişafına nəzər salmaq: **bağlayıcı** kimi — «Əli ilə Məmməd getdilər»; **qoşma kimi** — «Məmməd Əli ilə getdi». (Görmək çətin deyil ki, həm bağlayıcı, həm də qoşma hesab edilən «ilə» ayrı-ayrı sözlər deyil, o, sadəcə olaraq, qrammatik funksiyasını dəyişib): şəkilçiləşmiş qoşma (və ya bağlayıcı) kimi — «Əli Məmmədlə getdi»; sözdüzəldici şəkilçi kimi — «Cəsarətlə danışdı». Sonuncu misalda zərfdüzəldən şəkilçi hesab edilən «-lə»-nin tarixi baxımdan birinci və ikinci vəziyyətlərdə bəhs edilən «ilə»dən yarandığı da şübhəsizdir. Ancaq ona şəkilçiləşmiş qoşma (və ya bağlayıcı) demək ağılımıza da gəlmir, çünki «əslindən» çox uzaqlaşmış. Bizcə, «ilə»yə, bəzən şəkilçiləşsə də, nitq hissəsi (yəni söz) demək olar. Ona görə ki, bu şəkilçiləşmə ötəri və şərti xarakter daşıyır. Ancaq sadaladığımız digər «şəkilçiləşmiş köməkçi nitq hissələrinin hansı sözdən (və ya nitq hissəsindən) yarandığını söyləmək xüsusi etimoloji tədqiqat tələb edir.

Üçüncü bir tərəfdən, məsələnin elmi ədəbiyyatda hazırkı vəziyyətdə qoyuluşu metodik baxımdan da ziddiyyətli vəziyyət yaradır. Tutaq ki, şagird

«evəcən» sözünü tərkibinə görə təhlil edir. Onun öyrəndiklərinə görə burada iki nitq hissəsi var: isim (ev) və qoşma (-cən). Təbii ki, iki ayrı-ayrı (hətta eyni) nitq hissəsindən yaranan söz sadə və ya düzəltmə ola bilməz. Belə çıxır ki, «evəcən» sözü quruluşca mürəkkəbdir?..

II. Bəzən də «müstəqil mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik roluna görə qruplaşan sözlərə — nitq hissələrinə» (M. Hüseyinzadə «Müasir Azərbaycan dili», 1973, səh. 17) sintaktik vahid olan **söz birləşmələri** daxil edilir ki, bu da yuxarıda bəhs etdiyimiz məntiqi prinsiplərə görə düz sayıla bilməz. Konkret faktlara keçək.

Bu gün dilçilərin əksəriyyəti **frazeoloji birləşmələrin** (və ya sabit birləşmələrin) **söz birləşməsi** olmasını qəbul edir. Yenə sitatlara müraciət edək: «Birləşməyə daxil olan sözlərin bir-biri ilə əlaqəsi və onların ifadə etdiyi məna xüsusiyyətlərinə görə söz birləşmələri iki qrupa bölünür: 1) sərbəst söz birləşmələri; 2) sabit söz birləşmələri». («Müasir Azərbaycan dili», III cild, «Elm» nəşriyyatı, 1981, səh. 86). Ancaq ayrı-ayrı nitq hissələrinin quruluşundan söhbət gedəndə frazeoloji birləşmələrdən mürəkkəb nitq hissəsi kimi (deyə ki, fel kimi) bəhs edilir. (Bax. M.Hüseyinzadə, göstərilən əsəri, səh. 159-160; «Müasir Azərbaycan dili», II cild, 1980, səh. 216—219 və s). Orta məktəb dərslərlərində bu məsələnin qoyuluşu bir qədər başqa cürdür. Belə ki, «Sintaksis» kursunu əhatə edən 7—8-ci siniflər üçün «Türk dili» dərslərində (müəlliflər: prof. Q.Kəzımov və prof. Y.Seyidovdur) «Söz birləşməsi» bölməsində frazeoloji birləşmələrin adı çəkilmir, "ancaq sərbəst söz birləşmələri" rindən bəhs edilir. Güman etmək olardı ki, müəllif (bu hissə professor Y. Seyidov tərəfindən işlənib) frazeoloji birləşmələri söz hesab etdiyindən burada onlardan danışmağı lazım bilməyib. Lakin elə həmin müəllif başqa bir mənbədə bu məsələyə, deyərsən, ikili münasibət göstərir. Oxucu özü nəticə çıxarsın: «...onlar (söz birləşmələri) «sərbəst» və «sabit» birləşmələr adları ilə iki böyük qrupa ayrılır. Söz birləşmələrinin hər bir növünün özü-nəməxsus xüsusiyyəti, mövqeyi, mənası vardır» (Ə. Abdullayev, Y. Seyidov, A.Həsənov «Müasir Azərbaycan dili», 1972, səh. 36). Növbəti səhifədə isə müəllif yazır: «Sabit birləşmələr leksik vahidlərdir, buna görə də onlar söz birləşmələri

haqqında sintaktik təlimə daxil olmur» (Yenə orada, səh. 37). Göründüyü kimi, sabit birləşmələr bir tərəfdən «söz birləşməsinin bir növü», digər tərəfdən isə «leksik vahid» hesab edilir.

VI sinfin «Türk dili» dərslində (müəlliflər prof. B. Əhmədov və prof. A. Axundovdur) isə felin quruluşca növlərindən bəhs edərkən frazeoloji **fellərdən** danışılır. Burada iki maraqlı cəhət diqqəti cəlb edir: əvvəla, frazeoloji birləşmələr söz birləşmələridirsə, o, felin quruluşca növünə daxil edilə bilməz. (Yaddan çıxarmayaq ki, fel söz qruplarından biridir. İkincisi, həmin dərslərdə oxuyuruq: «Dilimizdə mürəkkəb felə oxşar, **əslində isə mürəkkəb** olmayan fellər də var. Bunların bir qrupu tərkibi fellər adlanır, digər qrupu isə frazeoloji birləşmələrdən ibarətdir» (səh. 13). Belə çıxır ki, fellər quruluşca üç yox, beş cür olur: sadə, düzəltmə, mürəkkəb, tərkibi və frazeoloji. Elədirsə, onda biz sözlərin də quruluşca üç yox, beş növündən danışmalıyıq. Beşinci sinifdə isə VI sinifdə tərkibi və frazeoloji adlandırılan fellər haqqında şagirdlər öyrəniblər: «Mürəkkəb fellər (kömək etmək, razı qalmaq, şad olmaq və s), mürəkkəb sayılar (on iki, otuz beş, yüz əlli və s.) ayrı yazılır» (Ə. Əfəndizadə, B. Əhmədov «Türk dili», V sinif üçün, 1995, səh. 99).

Artıq dilçilərin əksəriyyəti tərəfindən qeyd-şərtsiz söz birləşməsi hesab edilən mürəkkəb adlar da, nədənsə, orta məktəb kursunda ismin içərisində özünə yer tapıb. (bax. Ə.Əfəndizadə, B. Əhmədov «Türk dili», 1994Y səh. 143). Ancaq elə oradaca qeyd edilir ki, «...xüsusi isimlər ayrı-ayrı sözlərdən, mürəkkəb adlar isə söz birləşmələrindən ibarət olur».

Beləliklə, ziddiyyət göz qabağındadır: sözlərin ayrı-ayrı qrupları hesab edilən nitq hissələrinə əslində söz sayılmayan aşağıdakı vahidlər də daxil edilir: şəkilçilər, frazeoloji birləşmələr, mürəkkəb adlar, tərkibi sözlər. Fikirləşməyə dəyər: Bəlkə, heç nitq hissəsi ilə söz arasında bərabərlik işarəsi qoymaq lazım deyil? Bəlkə, nitq hissəsi daha geniş anlayışdır? Bəlkə, yuxarıda sadaladığımız və söz hesab edilməyən nitq vahidlərinin nitq hissəsi hesab edilməsi yanlışdır, ya bəlkə, onlar elə sözdür?...

Əlbəttə, bəhs etdiyimiz ziddiyyətlər böyük bir mütəxəssis ordusunun «qələm

çaldığı» Azərbaycan dilçiliyi sahəsində son dərəcə cüzi bir hissədir. Dilçiliyimizlə məşğul olan elmi-tədqiqat institutlarımız da var, ali məktəb kafedraları da, böyük-böyük şöbələr də. Qoy onların təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə seminarlar, disputlar keçirilsin, mətbuat səhifələrində mübahisələr, müzakirələr açılsın. Ya da heç olmasa, özləri mübahisələrə qoşulsunlar. Buyurun, jurnalımızın səhifələri yolunuzu gözləyir...

“Ana sözü”, 1996, №4